

2 - б ө л і м
Ф И Л О Л О Г И Я

Р а з д е л 2
Ф И Л О Л О Г И Я

Н. Абдраимова

ТЯНЬ-ШЯННЫҢ СОЛТҮСТІГІНДЕГІ ТҮРКІ МӘДЕНИЕТІНІҢ ДАМУЫ

Адамзат тарихында ұлы істерді тек рухани мықты халықтар ғана жасай алған. Бірақ өмірдің әрқилы жағдайларына байланысты, халықтың отаншыл рухы әлсіреген кезде, халық та әлсірейді. Дәл осы кезде отанға жан тәнімен берілген адамдар азаяды, сөйтіп халықты жарқын болашаққа бастай алатын, адамдарды қасында жинап, жарқын болашаққа жетелейтін және де сол бастаушыны қолдайтын, артынан ере алатын адамдар табылмай қалады. Халық өзінің өткенінен қашып, өткен тарих беттерінде болған ерліктер мен жан қиярлық батыл істерді есіне түсіргісі келмейді. Олар көмекті сырттан күтеді, бірақ халық өткен тарихын ұмытқан кезде, құндылығын жоғалтады, ал дәстүрлі сана мен рухты жоғалтқан халық жойылып кетеді. Бұл көрініс адамзат тарихында дәлелденген. Сондықтан ата-бабаларымыздың ерлік пен батырлыққа толы тарихи дәуіріне көз шалайық.

Байырғы түріктер бұдан 1200-1500 жыл бұрын түріктік дүниетанымының алтын бағанасы Тәңірлік дінін ұстанып, елдік құрып, үкімет орнатып, тілі мен дінінің, тарихы мен әдебиетінің алтын сандығы саналатын байырғы түрік алфавитін жетілдіріп, далалық өмір мен қалалық салтты ұштастыра отырып, қалалар тұрғызып, сәулет өнерін шыңдап, өткен аруақтарына арнап мүсін қашап, ұрпағына тарихи-мәдени мұралар қалдырды. Ата тарихымызға, шежіремізге, тәрбие өнегесіне айналған байырғы түрік ескерткіштерінің жауынның, күннің астында, желдің, боранның өтінде қорғаусыз-күзетсіз, жанашырсыз-күтусіз соншама заманды өткізіп бізге жеткені таңқаларлық құбылыс. Олар мәңгілік ел орнатпақ идеясын, тарихын, дүниетанымын, ой-санасын, дәстүрін өшпестей етіп тасқа қашап кеткен. Бұл жазулардан байырғы түріктердің жазу

өнері, ел басқару жүйесі өте жоғары дәрежеде дамығанын көруге болады. Орхон, Селенгі, Тоғула бойында қалдырған мұралардан Орда-балық, Қатын-балық, Тоғула-балық, Мағы-қорған сияқты бес қала 100-ден астам киелі орындар, 1000-нан астам мүсінтастар, балбалдар, қорымдар; брахми, соғды, моңғол, қидан, манчжур, араб, қытай, байырғы түрік тілінде, манихей алфавитімен жазып қалдырған жүздеген жәдігерліктер сақталып бізге жетті.

Ешбір ұлт, ұлыс, этнос бір-ақ күнде ғасырлық дүние жасай алмайды. Ерте, ортағасыр дәуірінде Қағанат орнатқан түріктер де әлем мойындаған соншама құнды мұраларды мыңдаған жылғы үзілмей келе жатқан дәстүр сабақтастығының нәтижесінде жасады, халық даналығының мол тәжірибесі негізінде жинақтады. Дарынды түрік әулеті, түрік халқы Орхон Селенгі, Тоғула дарияларының бойында қалалар тұрғызып, хан ордасын сәулеттендіріп, құлшылық ұратын ғибадатханаларды тұрғызып, тас қашап, батырлары мен көсемдерінің бабалары мен абыздарының бейнесін, мүсінің жасап, ұрпағының ұрпағына арналған мың жылдық сөзін, көгілдір гранитке – мәңгіліктің «мәңгі тасына» қашап жазып кетті. Демек, Орхон бойындағы жәдігерліктер - өзіне дейінгі мың жылдықтардың тарихи тәжірибесін бойына жинап, өзінен кейінгі адамзат әулетіне оны тарихи-мәдени мұра етіп қалдырған аса бай құндылықтар қазынасы болып табылады. Бұл қазына - байырғы түріктердің болмысы, рухы мен келбеті, ділі мен тілі, діні, мәдениетінің өшпес айғақтары әлем өркениетіне қосқан үлесі болып табылады.

Түрік қағанаты алты кіші орда, алты кіші қағанықтан құралған. Алты кіші хандықты алты есір, алты кіші орданы алаш деп атаған. Тоғыз-оғыз, түргеш, отыз-оғыз, басмыл, қыпшақ пен қарлұқтар бірігіп, Түрік қағанатының іргетасын қалаған. Білге қаған қайтыс болғанда алты алаштың атын бірліктің, ынтымақтың белгісі ретінде тас ұстынға қашап жазып қалдырған.

Ортағасырларда Орталық Азияда ресми байланыстар соғды жазуымен қатар, брахми жазуымен және қытай иероглифтерімен жүргізілді. Сондықтан түріктер ел мен тұлғалардың тарихын осы жазулармен жазып қалдырған. Орталық Монғолиядағы Күйіс-толғой ескерткішінің мәтіні брахми жазуымен жазылса, Орталық Моңғолияның Қарағол ескерткіші қытай иероглифтерімен қашап қалдырылған. Күлтегіннің ескерткішінде Таң императоры Сюанцзунның Түрік қағанатының бас қолбасшысы Күлтегіннің дүниеден өтуіне байланысты Білге қағанға жазған көңіл білдіру хаты қашалған. Бұл хат Сюанцзунның өз қолымен жазған хаттан түсірілген.

Түркі тайпаларын біз жеке қарастыра алмаймыз, себебі ғасырлар бойы түркі халықтарының ортақ тарихы мен ортақ мәдениеті, оларды бір-бірімен байланыстырып тұрды. Бір тайпалардың орнына екінші тайпалар билікке келіп, бірін-бірі алмастырып тұрды. Бірақ жеңілген тайпа жоғалып кетпей, керісінше билікке келген жаңа тайпаның құрамына кіріп, жаңа этносты қалыптастырды.

Тастар былай деп жырлайды: «Көкте көк аспанды жаратқан кезде, ал жерде қара жер пайда болған кезде, жер мен көктің арасында адам баласы жаратылды. Адамдарды басқаруға менің ата-бабаларым Бұмын қаған мен Естемі қаған таққа отырды. Қағанатты басқаруда олар мемлекетті қорғады, түркі халқының заңдарын құрастырды», - деп, Ұлы Даланың жаңа кезеңінің басталуын Күлтегінге арналған ескерткішке жазылған руналық жазулар баяндайды.

Дәл осы кезде көшпелілердің рухани мәдениеті жаңа сатыға көтерілді. Түрік әдебиеті қалыптасып, түркі тайпалары сол замандағы ұлы діни-наным сенімдерді: буддизм, манихей ілімі, христиан діні, исламды өзіне қабылдап, рухани өмірі байытылады.

Ғасырларға созылған қатал күрес көшпелілерді құрыштай шыңдап, дала қожайындарына айналдырды.

Түркілердің бай рухани мәдениетінің қалыптасқанын ежелгі жазбаларда, тарихи ескерткіштерде ірі мәдениет ошақтары,

ғылым ордасы ретінде Отырар, Сайрам, Сүткент, Сығанақ, Сауран, Баршыкент, Янгикент, Қойлық, Алмалық, Екіоғыз, Баласағұн, Мерке тағы да басқа қалалар дәлелдейді.

VII-IX ғасырларда Орталық Азияда шеберлік, сәулет өнері кең өріс алады. Жазба деректер мен археологиялық қазба жұмыстардың нәтижесінде табылған бұйымдар, сол кездердің өзінде-ақ, кәсіби шеберлердің, теміршілердің, зергерлердің, тас қашаушылардың, қолашылардың, тас оюшылардың (бәдісшілердің) болғандығын көрсетеді. Аталған кезеңнің шеберлік өнері сонау б.з.д. сақ, үйсін, қаңлы дәуірінде туған ертеректегі мәдени дәстүрлер негізінде дамиды. Сол кездердің бізге сақталып келген аңыздарында халықтың ұғымына сәйкес қасиетті жерлермен, соғыста ерлік көрсеткен ерлер дәріптеледі. Мысалға көне түркі жазуында ерекше аталатын тамаша «Отыкен» қойнауы мен ғажап тау алқаптарын, Ергенекөң туралы жыр жолдары, басқа да әсерлі аңыз, ертегілерді айтуға болар еді. Осындай аңыз әңгімелердің негізінде VII-IX ғасырларда далалық халық ауыз әдебиеті дамыды: мұнда халық бұқарасының мұң-мүдделері, езгі көрген ауыр тұрмысы, еткен еңбегі, бостандық сүюі, жат ел жаулаушыларына өшпенділігі бейнеленген. Сол рулық дәуірдің тұрмысынан туған өлеңдер, жұмбақтар, мақал-мәтелдер өте көп. Халық тудырған қанатты сөздердің жылдан емес, ғасырлап жасалып, бірте-бірте ұшталып, өткірленіп барып, бұлжымас әсем, ойлы, қалыпты тіркестерге ұласатынын білсек, онда: «Табы бірдің Тәңірі бір», «Сүңгінің жарасы бітер, тіл жарасы бітпес», «ұлың-Ұрымға, қызың-Қырымға», «Барар жерің Балқан тау» тәрізді мақал-мәтелдер сонау түркі дәуірінде-ақ туған халық ойының көркем ескерткіші деп білеміз. Халық творчествосының қаншалықты дамығандығын халықтың өмір тәжірибесінен туған осындай сан-алуан бейнелі тіркестердің өзі-ақ дәлелдеп береді. Осылайша VII-IX ғасырларда түркі тектес тайпалардың арасында әдеби дәстүр қалыптаса бастайды, соның нәтижесінде әдебиеттің кесек үлгілері туады. Оған ақындық тәсіл

мен дәстүрдің ең ертедегі белгілі туындысы есептелетін Орхон ескерткіштері толық айғақ бола алады. Мұның өзі аталып отырған дәуірде құлпытас беттерінде сақталғандай, жазба әдебиет белгілерінің көріне бастағандығын толық растайды.

Тек түркі халықтарының мәдениетінің ғана емес, бүкіл дүние жүзі мәдениетінің тарихында елеулі орын алатын Орхон ескерткіштерінің мәні зор. Көздің жасымен, жүректің қанымен құлпытас-тарға қашалып жазылып, қаймағы бұзылмай бізге жеткен осы бір ғажайып руналық жазулардан кейде жоқтау, кейде мадақтау ыңғайында айтылған шешендік сөздердің, өлеңдік ұйқастардың, мақалды тіркестердің көне үлгілерін көре аламыз. Мұнда VIII ғасырдың іргелі мемлекеті-Түрік қағана-тының құрамындағы толып жатқан рулардың өзара жауласуы, жүргізген жорықтары мен соғыстары суреттеледі. Бұл ескерткіштердің негізгі кейіпкерлері хандар мен бектер болғанымен бұхара халықтың аянышты өмірінің белестерін де көре аламыз. Түркі сарбаздары металмен қапталған қазіргі қазақ тымағы тәрізді бас киім, үстіне жезден істелген ұзындығы тізеден, жеңі шынтақтан сәл жоғары сауыт, аяқтарына етік киген екен. Жауға аттанған жауынгер сауыт киіп, садақ асынып, беліне алдаспан байлап, білегіне шокпар іліп, кеудесіне қалқан, қолына найза ұстап шығады екен. Орхон ескерткіштеріне қарағанда, түркілер әйелді ерекше құрметтеген. Жолаушыдан келген баласы үйге кіргенде, әкесінен бұрын анасына бас иеді екен. Бұл ескерткіштерді аударуда қазақ лингвистері Алтай Аманжоловтың, Ғайнетдин Мұсабаевтың, Ғұбайдулла Айдаровтың қажырлы еңбегін ерекше атап кету керек.

Шындығында руналық жазулардың кейбір жолдары шығарманың мазмұнын ғана беріп тұрған жоқ, сонымен қатар өлең шумақтарын да жасап тұр.

Тәңірідей, тәңіріден жаралған

Түрік Білге қазан,

Бұл шақта отырдым,

Сөзімді түгел естіңдер:

Бүкіл жеткіншегім, ұланым,

Біріккен әулетім, халқым,

*Оңымда шад, ана, бектер
Солымда тархан, бұйрық бектер
Отыз.*

*Алтынды, күмісті, қылды,
Жібекті соншама шексіз беріп
Жатқан табғаш халқының сөзі
Тәтті сөз, асыл қазынасын беріп,
Жырақтағы халықты өзіне
Жақындатар еді. Жақы
Қонып, сосын олардан әдепсіз*

Қылықты үйренуші еді, - деп қаған қытай императорларының Түрік қағанымен орнатқан мәдени байланыстарының түпкілікті саясатын дәл бейнелеген еді. Қытайлықтарды өзіне жақындату арқылы олардан әдепсіз қылықтарды үйренетінін айта отырып, қаған қытай мәдениетінің әсерінен сақтандырады. Біздің ойымызша, қаған бұл жерде, қытайлықтардың тік мінезді еместігін, ар жағында бір пайданы ойлап тұратын қасиетінен жиренгенін меңзеп тұр деп білеміз.

Әрине бұл өлең жолдардан түркі халықтарының аянышты тағдырын көруге болады. Ата-бабаларымыз жазып кеткен бұл ескерткіштер қазірдің өзінде де бізге тіл қатып тұрғандай, олар бізге өткеннің тағдырын жырлап, үндеу салып, болашаққа дұрыс бағытты сілтейді. Бұл өлең жолдарында түркі халқының жойылып кеткен себебін, қаған бөлінушілікте деп дәл көрсетеді. Ата-бабаларымыздың ескерткіштерінен біз олардың жауынгерлік рухы мен асқақ ойын көре алсақ, ал қытай жылнамаларында мәселен «Суй шу» кітабының 49 баянында түріктер туралы мынандай деректер келтіріледі: «Түріктер мал шаруашылығымен айналысып, тұрақты қонысы болмайды. Олар судың тұнығын, нәрлі шөптің жайқалып өсіп тұрған жерлерін іздеп жүріп көшіп отырады. Сонымен қатар, олар күмбез пішінді киіз үйлерде тұрып, шаштарын жайып, шапандарын солдан оңға түймелейді. Етті жеп, ақ ішеді. Теріден тігілген, жүннен тоқылған киім киіп, ұлықтарының үлкені яғбу, одан кейінгісі – шад тегін, одан кейінгісі – ельтебер, одан кейінгісі – тұтынбер болды. Барлығы төменгі шендерімен қоса, 28 дәреже. Олар бұл шенге мұрагерлікпен ие болады. Қару-

жарақтан мүйіз нақышты садақ, ысқырма оқ, сауыт, найза, қылыш, семсерді қолданды. Атқа отыруға мықты, садақ тартуға шебер болды», - деп жазылған.

VI - VII ғасырларда Орталық Азияның Түркі қағанатының құрамына енген түркі тайпаларының өзіндік ерекшелігі бар жазуы болғаны анықталады. Түркілер ағаш тақтайшаларында қашап жазғаны белгілі. Мұнда олар қажетті адам санын, жылқы және ұсақ мал санын белгілейтін. Сонымен бірге түркі елшілерінің басқа мемлекеттерге сапары кезінде, түркі қағандарының сәлемін жеткізетін грамоталары болатын. Бұл жазулардың қандай болғанын Бұғыт жазуынан көруге болады. Стелланың бір жағы брахми жазуымен жазылса, екінші жағы соғды жазуымен жазылған. Соғды нұсқасында Түркі қағанатының өмір сүрген отыз жыл уақыт аралығы баяндалады, әсіресе Таспар қағанның ерлік істері туралы көп жазылған. Соғды дипломаттары мен хатшылардың қағанаттың ішкі өміріне араласып көмекші қызметін атқарғандықтан, соғды жазуының қағанаттың өмірінде ролінің ерекше үлкен болғанын көре аламыз. Ескерткіште автордың оқырмандарға арналған сөздеріне қарағанда түркі қоғамында соғды жазуымен таныс болған адамдар көп болғаны анықталады. Соғдылардың түркі мәдениетіне тигізген әсері зор болды. Бұғыт стелласы тұрғызылған жылдары алғашқы рет буддистік шығарма нирвана сөресі түркі тіліне аударылып, буддизм діні түркілердің арасында уағыздала бастады.

Ұлы Түрік қағанатының құрылуының алғашқы жылдарында VII-ші ғасырдың екінші жартысынан бастап, соғды жауының негізінде соғды алфавитіне бірнеше қосымша таңбалар қосу арқылы түркілердің өздерінің жазуы пайда болды. Ол алғашында 38 таңбадан құралып, соғды жазуына қарағанда тас пен ағаш тақтайшаларында қашап жазуға ыңғайлы болды. Жаңа жазу түркі тілінің фонетикалық ерекшеліктерін дәл жеткізе алды. Ежелгі түрік жазуын алғашқы рет XVII-ші ғасырдың 20-шы жылдарында неміс ғалымы Д. Мессиршмид ашып, оны

скандинавиялық руналық жазуына ұқсағандықтан руналық жазу деп атаған. 1889 ж орыс ғылымы Н.М. Ядринцев Солтүстік Монғолияда Орхон бассейнінде руналық жазумен жазылған үлкен тас стеллаларын тапты. Оларға түсініктемені Дат ғалымы В. Томсен мен орыс ғалымы В.В. Радлов берген. Стеллалардың табылған жеріне байланысты оларды орхон-енисей жазуы деп атап кеткен. Руна жазуының ескерткіштері солтүстік Монғолияның негізінен Орхон, Толы және Селенгі өзендерінің бойында табылды. Бұл ескерткіш тастар Екінші Түрік қағанаты кезінде және Ұйғыр қағанаты кезінде тұрғызылған болатын. Олардың ең атақтылары КошоЦамдай ескерткіштері (Білге қаған мен Күлтегінге) арналған ескерткіштер және де Екінші Түрік қағанатының қағанының көмекшісі Тоныкөкке арналған ескерткіштер болады. Тоныкөкке арналған стелла ол тірі кезінде жазылды. Бұл ескерткіш түркі жазуының үлгілі көрсеткіші болады. Бұл ескерткіштерде авторлар түркі халқының өткені мен бүгінгісін, батырлардың ерлігін жырлаған жазбаларда саяси-тарихи сарын байқалады. Сондай-ақ руналық жазулардың 150 ескерткіші Енисей даласында табылды. Олардың басым бөлігі VIII-XII ғасырларда қырғыз билеуші тобының жерлеу рәсімі кезінде тұрғызылған ескерткіштер еді. Мұнда қырғыз бектерін жоқтау мен мадақтау жырлары түркі жазуымен жазылған. Сонымен қатар, Алтайда табылған ыдыстарда да түркі жазуы кездеседі. Шығыс Түркістанда сондай-ақ қағазға жазылған текстер табылған. Әр түрлі ыдыстарда, қола айналар мен таяқшаларда жазылған жазулардан біз түркі халықтарының бай әдеби мұрасы болғанын көре аламыз. Дегенмен шамамен XII ғ. кейін арабтардың жаугершілік соғысына байланысты, Орталық Азияда ислам дінінің таралуы нәтижесінде түркі жазуы қолданыстан шығып, оны арабтардың төте жазуы алмастырады. Түрік қағанатының ру тайпаларының өзара диалектілік айырмасы болса да, олар бірінғай түркі тілінде сөйледі. Қытайдың атақты саяхатшысы Сюан Цзян өзінің

естелігінде: «Түрік елінің жазуы 25 дыбысқа негізделіп жасалған, оның жазба нұсқалары солдан оңға қарай көлденеңнен оқылады. Түркілер ұрпақтарына жазба кітаптар қалдырып отырады. Сөйтіп, әдеби мұра үздіксіз жалғасып, өрісі кеңейе береді», деп жазған.

Монғолия мен Енисейде табылған руналық жазулар маңызды тарихи деректер ғана болып қана қоймай, сонымен қатар көрнекті әдеби шығармалар қатарына жатады. Ерекше Білге қаған мен Күлтегінге арналған ескерткішке жазылған тарихи шығарманы ерекше атап кетуге болады. Шығармадағы батырлар ерлігін бейнелеудегі шешендік өнер ерекше көзге түседі. Шығарма Білге қағанның атынан жазылса да шығарманың авторы басқа екені ескерткіштің төменгі жағына жазылды. Білге қаған Ұлы Түрік қағанатының құрылуы мен гүлдену, құлдырауы мен жойылуы тарихын жазған. Түрік қағанатының мәдениетінің өте жоғары дәрежеде дамуы жазба мәдениетінің пайда болуымен тығыз байланысты.

Орхон ескерткіштерінде, Ұлы Түрік қағанатының елеулі оқиғалары мен қағандардың өмірі, жүргізілген соғыстар нәтижелері мен ұрпақтарға қалдырған өсиеттері жазылған. Бұл өсиеттер өткенді жаңғыртуға және болашаққа көз салуға мүмкіндік береді.

Орхон бассейнінде ұлы Күлтегін қағанға арналған ескерткіш таста ұлы түрік ата-бабаларымыз былай деп жазған: «Бастары барларына бастарын игіздік, тізелері барларына тізелерін бүктірттік», - делінген. Бұдан Ұлы даланың әр түрлі оқиғалар мен қанды соғыстарды басынан кешіргенін көре аламыз. Бұл әрине түркілердің соғыс жүргізу тәсілдерінің өте жоғары дәрежеде дамығанын көрсете алады.

«Көкте көгілдір Аспан пайда болған кезде ал жерде қара жер пайда болған кезде, олардың арасында адам баласы өмірге келді. Адамзатты басқаруға менің ата-бабаларым таққа отырды... әлемнің төрт жағы да оларға қарсы шықты. Атты камшылап, олар әлемнің төрт бөлігін де өздеріне бағындырды... Олар бұған дейін билеушісі жоқ түркілерге билік жүргізді.

Олар дана қағандар еді, олар батыр қағандар еді. Олардың көмекшілері де дана, батыр болды, олардың халқы мен бектері де олармен бір ниетте болды. Сол себептен де олар мемлекетті осынша ұзақ уақыт бойы басқара алды. Олардан кейін, олардың кіші бауырлары қаған болды, бауырларынан кейін қаған билігін олардың ұлдары алды. Кіші бауырлары үлкен ағаларына ұқсамағандықтан, ал ұлдары әкелеріне ұқсамағандықтан, таққа әлсіз қағандар отырды деп білеміз, олардың көмекшілері де ақылсыз, әлсіз болды. Халық пен бектердің тұрақсыз болғандықтарынан, Қытайдан келген өтірікшілер мен арандатушылардың оларды бір-біріне айдап салуы салдарынан, бауырлары мен ағалары ұрсысып, түркі халқы өзінің мемлекетінің құлдырауына, тақта отырған қағанаттың өмірінің үзілуіне алып келді», - деп жазылған /16, 157/. Бұл шығармаларды құрылымына қарай этникалық шығармаларға жатқызуға болар еді, бірақ қоғам өмірінде болып жатқан күрделі өзгерістерге сәйкес шығармадағы көңілсіз көңіл-күй байқалғандықтан, бұл шығармалар тарихи шығармалар қатарына жатқызылады. Сондай-ақ, тас ескерткіштерде Екінші Түрік қағанатының құрылуы және Білге қаған мен Күлтегіннің ұлы істері баяндалады. Шығарманың негізгі мазмұнында күдіретті Тәңірдің әмірімен қағандардың билікке келуі, халықтың қағандарға бағынып, мойынсынуы секілді тақырыптар қозғалған. Білге қаған халқын "Егер сен түрік халқы өз қағаныңнан, бектеріңнен, Отаныңнан бөлінбесең, онда сен өзің өз үйінде қайғы-кәтерсіз бақытты өмір сүресің" - деп ынталандырады.

Қағанның бұл жолдауынан оның саяси идеялық көзқарасын көре аламыз. Бұл үндеуде ол халқын қағанға мүлтіксіз бағынышты болуға шақырады. Қағанға бас иіп, оның айтқанын орындау арқылы, халық байлық пен бақытқа қол жеткізеді деген сенімі байқалады. Қаған халықты жорыққа бастап соғыстан бай олжалы болып қайтып, қатынасқандарға несібелерін үлестіретін және бұл оның халыққа деген жанашырлығын көрсететін. Білге қағанның мынандай сөздерін келтіруге

болады: «Олардың алтыны мен жарқыраған күмісін, олардың керемет жібек маталары мен дәнді-дақылдардан жасаған сусындарын, аттары мен құлындарын мен өзімнің түрік халқым үшін әкелдім», - деп жазған сөзі куә болады. Қағанның бұл ісі түрік халқын көбейтіп, байлыққа жеткізгенін меңзейді. Саяси сарыны байқалған бұл шығармада автордың ата-бабаларын келер ұрпаққа мақтауы, сынауы, үнемі оқырмандарға сөз арнауы және өзіне қарата сөйлеуі, әр түрлі әдеби әдістерді, афоризимдерді қолдануы автордың баяндауын әсерлендіреді.

Автор шығарманы көркем бейнелермен безендіріп, әсерлендірген сөзінің оқырманның жүрегіне тиюіне әсерін тигізді. Аталған шығарманы, Білге қағанның атынан жазған автор Білге қағанның туысы Йоллыг-тегін еді.

Руналық жазулардың түркі халықтардың бәріне түсінікті болуы, түркі халықтарының ортақ тілі мен әдебиетінің болғанын дәлелдейді.

Сонымен қатар, ежелгі ұйғыр жазуы VIII-ші ғасырдан бастап, Шығыс Түркістан қалаларында дами бастағаны белгілі. Авторлар өздерінің жазуын түркі жазуы деп атаған. Шынында да ұйғыр тілінің жазуы түркі тілінен айнымайды, тек грамматикалық жүйесінде ғана айырмашылықтар болған екен. Манихей ілімінің Орталық Азияға таралып, манихей ғибадатханаларының көптеп салынуына байланысты, рухани кітаптардың түркі тіліне аударылуы қажеттігі туындап, көптеген кітаптар түркі тіліне аударыла бастады. Сөйтіп түркі әдебиетінің мазмұны едәуір байытыла түсті.

Осылайша, ортағасырларда ежелгі түрік мемлекеттерінде жазудың екі түрі руналық және ұйғыр жазуы қолданыста болды, сонымен қатар соғды жазуы да пайдаланылды. Жазуды әдетте ақсүйектердің ғана үйрене алатын мүмкіндігі болғанына қарамастан Ертіс маңында табылған қола айналардағы орфографиялық қателерімен жазылған жазуларға қарағанда руналық жазуды халықтың басым бөлігі білгені анықталады.

В.В. Радловтың байырғы түркі жазбаларын зерттеуде қосқан үлесі зор

болды. Ғалым сонымен қатар, түркі халықтарының ауыз әдебиетін зерттеп, ғалым он томдық еңбек жазып, тілін зерттеп, сегіз томдық еңбек қалдырды. Сондай-ақ, ұйғыр мұралар, оның ішінде, Жүсіп Баласағұнның «Құдатғу білік» атты еңбегін зерттеді.

Түрік жазуының көрнекті туындыларының қатарына Жүсіп Баласағұн мен Махмұд Қашқаридің шығармаларын жатқызуға болады. Бұл екі шығарма да тарихи шығармаларға жатқызылмайды, мұнда саяси рең де байқалмайды.

Жүсіп, Баласағұн қаласында 1015 жылы түркі ақсүйегінің жанұясында дүниеге келіп, жақсы білім алады. Оның атақты «Құдатғу білік» атты шығармасы 6520 тараудан құралып, 124 тарау қосымшадан тұрады.

«Құдатғу білік» терең философиялық шығарма болып табылады. Жүсіп Баласағұн идеялды қағанның қандай болу керектігін суреттей келе, әр түрлі тап өкілдерінің өздерін ұстау, бір-бірімен саяси, мәдени қарымқатынасының жүргізу ережелерін жазады. «Бақытты» және «өнегелі» билеуші ақылымен, дұрыс заңдарға сүйену қажеттігін айтады.

Белгілі орыс ғалымы А.Н. Кононов Жүсіп Баласағұнның еңбегі туралы былай деп жазған екен: «Құдатғу біліктің авторы адамның идеалды өмір сүруге талпыныстары арқылы шынайы өмірдегі адамдардың мұны мен мұқтаждықтарын дәл бейнелейді. Осы арқылы адамдардың арман-тілектерін көрсетеді» /97/.

Жүсіп Баласағұн талантты ақын болғандықтан, ол поэмасында түрлі образдар мен теңеулер қолдану арқылы идеалды өмірді суреттейді. Дегенмен де, автордың қаламынан, біз сол дәуірде өмір сүрген қоғамның шынайы келбеті мен арман-тілектерін көре аламыз. Махмұд Қашғаридің өмірі туралы жазылған деректер бұдан да аз. Махмұдтың әкесі Хусейн ибн Мұхаммед Ыстық көл маңындағы Барысхан қаласының билеушісі болғаны белгілі.

Махмұд Қашғарда жоғары білім алады. Махмұд Қашғари түрік тіліне, фольклоры мен этнографиясына ерекше қызығушылық таныта отырып, түркі

тайпаларының тұрған жерлерін ұзақ уақыт бойы аралап, олардың күнделікті қолданатын сөздерін, аңыздары мен салт-дәстүрлерін жазып алып, оларды өзінің «Диуани лұғат ат - түрік» еңбегінде жазып шығарады.

Махмұд өзінің еңбегі туралы былай деп жазады: «Мен ең жоғарғы рудан шыққан, ең таза тілде сөйлейтін түріктерден шықсам да, мен түріктердің тұратын барлық жерлеріне барып, түріктердің, түркмендердің, оғыздардың, қырғыздардың сөздерін жүрегімде сақтап қалдым. Ұзақ уақыт бойы жүргізген зерттеулерден кейін осы кітапты ең көркем, ең түсінікті тілмен жазып шықтым. Бұл шығарманы мен «Диуани лұғат ат – түрік» деген атпен жазып шығардым», - деп жазады.

Түркі қағандарыхалқын бірлікке, ынтымаққа шақырып, елдің гүлденуіне уәде берді, түркілердің әскери өнері өте жоғары дәрежеде дамығандықтан, ер адамдарға деген құрмет те өте жоғары болатын, ер бала белгілі жасқа толғаннан кейін, оның жасаған ерлік істеріне немесе аң аулауда көрсеткен ептілігіне қарап, оған «ер» аты берілді. Мәселен Ихе Хушоту жазбасында жігіттің ерлігі былай суреттеледі: «Куличор жеті жаста тау ешкісін өлтіріп, 10 жаста жабайы доңызды өлтірген» - деп жазылады.

1968 жылы Моңғолияда Түркі қағанатының алғашқы жылдарын баяндайтын соғды жазуымен жазылған стелла табылды. Ескерткіштің басында қасқырдың бауырында қол-аяғы шабылған бала бейнеленген. Бұл көріністі түркілерден жеткен «түркілердің пайда болуы» туралы аңыз түсіндіреді. Үлкен сазды көлдің қасында мекендеген түркілердің ата-бабалары жаулаушылар-дың шабуылынан қырылады. Тек қол аяғы шабыған он жасар бала ғана аман қалады оны жаулаушылар сазға тастап кетеді. Осы кезде ана қасқыр келіп, баланы алып қашып, бала аман қалады. Жаулар баланың аман қалғанын естіп, оны өлтіруге бел буады. Бірақ ана қасқыр ұлы Даланы кесіп өтіп, алыс жаққа қашып кетіп, екінші рет баланы аман алып қалады. Ол бозбалаға он бала тауып беріп, ұрпағын жалғастырады. Сол себептен де

қасқыр түркілер үшін халықтың амандығы мен қауіпсіздігінің кепілі болып табылады. Қасқырдың ұлдары Тұрфанның қыздарына үйленіп, Ашина атты немересі жаңа тайпаның көсемі болып, оған өзінің атын береді. Кейінірек Ашина руының көсемдері Алтайға көшіп барып, жергілікті тайпаларды өздеріне бағындырып түрік атауын алады. Қытай деректерінде де: «Түркілер III-ші ғасырдың аяғы мен IV-ші ғасырдың басында Тянь-Шанның солтүстігінде тұрақтанып, IV-ші ғасырдың аяғында олар Тұрфанға ығыстырылады. Түркілер III-ші ғасырдың аяғынан 460 жылға дейін өмір сүрген территорияларда ирандық және тохар халықтары тұрғандықтан, олардың тілі мен мәдениеті түркі халықтарына елеулі әсер етті», - деп жазылады. VI-шы ғасырдың екінші жартысында «түрік» термині тарихи деректерде жазыла бастады. Соғдылар оны турк деп атап, көпше түрін туркут деп қолданған. Қытай мен түркілердің дипломатиялық қарым-қатынасы мен елшілік хаттарын соғдылар соғды жазуы мен арқылы жүргізгендіктен, соғдылардың қолданған көпше түрін қытайлықтар қабылдап, «туцзюе» деп атап кеткен.

Қытай деректері бойынша, металлургияның дамуы Ашина руына әскерді жақсы жасақтандыруға және мықты атты әскерді құруға мүмкіндік береді. Қытайда, осы кезде өзара қырқыс соғыстары болып жатты. Ашина руының ұрпағы Бұмын телестерді бағындырып, едәуір күшейіп алған соң, жужандерді талқандайды. Қытайға қарай жылжи отырып, Бұмын барлық түркі, монғол тайпаларын бағындырады. Өзара-қырқыс соғыстардан шаршаған түркі тектес тайпалар қарсылық білдірмей қосылады. Сөйтіп көшпелі тайпалар бейбіт өмірге қызығып, мал шаруашылықтарын дамытуға мүмкіндік алып, Түрік қағанаты күшейеді. Түрік қағанатында жазудың пайда болуы және тарихи сахнада саяси беделінің артуы Ұлы Түрік қағанатының құрылуымен тығыз байланысты. Түркілер өз мемлекеттерін Түрік қағанаты немесе Ұлы Түрік империясы деп атаған. Түркілердің тарихын зерттеген ғалымдардың қатарына С.И. Вайнштейн мен Д. Клосонды да

жатқызуға болады. Д. Клосон түркі ескерткіштерін терең зерттей отырып, оқылуын жетілдірумен қатар, тарихи-мәдени мәнін ашып, тың тұжырымдар ұсынды.

Орталық Азия империяларының пайда болу динамикасы қарапайым әрі түсінікті еді. Түркі халықтарының жорықтары тек қана жайылым жерлерді кеңейту үшін ғана жүргізіліп қана қоймай, ендігі жерде мәдени шаруашылық өмір салты мүлде басқа халықтарды жаулап алу мақсаты да пайда болды. Түркі тайпалары бір көсемнің қол астына бірігеді. Ол дала тайпаларын біріктіргеннен кейін, ішкі ыдыраушылық пен ішкі күресті тоқтату үшін, қаған халықтың назарын сыртқы жауға аударады. Сөйтіп, қағандардың негізгі саясаты халықты байлық пен ынтымаққа жеткізу болды. Жаулап алынған халықтар түркілерге салым төлеп отырды. Осы іс-әрекеттердің нәтижесінде, көшпелілер құрған мемлекет империяға айналады. Империя болып қалыптасу тенденциясы ғұндарда да көрініс алса да, бірақ Түрік қағанаты бірінші еуразиялық империя болып қалыптасқанын көре аламыз. Түркі қоғамының қалыптасуы ежелгі түркі өркениетін қалыптастырды. Оның жарқын үлгісі ретінде біз жазба мәдениетінің қалыптасуын айта аламыз.

Ұлы Жібек жолы Түрік қағанатының территориясын басып өткендіктен, саудасаттықтың өркендеуіне, жол жағалауындағы қалалардың көркеюіне зор септігін тигізді. Сауданың дамуына байланысты ақша айналымы пайда болды, сауда мен қолөнердің орталық қалалары гүлденді. Олар: Тараз, Құлан, Мерке т.б. Қалаларда өндіріс құрал-жабдықтарын жасайтын теміршілік кәсібі, қыш-құмыра өндірісі, тоқымашылық, ағашшылық, тері өңдеу, түрлі қолөнер кәсіптері дамыды. Түркілердің шаруашылығының негізгі саласы көшпелі мал шаруашылығы еді, сонымен бірге Іле, Шу, Талас өзендерінің алқаптарында, Алатаудың баурайында егіншілік алқаптары да болды. Мұнда көбінесе тары мен бидай өсірілді, халықтың бір бөлігі бақшалықпен шұғылданып, жеміс-жидек, жүзім өсірді. Түркілердің бай, мәдени

мұрасының айғағы ретінде төмендегі суреттер бола алады.

V-XV ғасырларда түркі халықтары этникалық біртұтас құрылымда өмір сүріп жатты. Түркі даласын Ұлы поэзия мен тілдік ұқсастық байланыстырып тұрды. Түркі қағандарының түркі мәдениетін өте жоғары бағалап, Ұлы Түрік қағанатын құру арманының болуы, V-VIII ғасырларда Ұлы Түрік қағанатының күшеюінің және әлем тарихында үлкен із қалдыруының негізгі себебі еді. Ұлы Түрік қағанаты құлағаннан кейін, түркі халықтары өз бетінше бытырап кетті. Бұл жағдай халықтардың тіліне, әдебиетіне үлкен әсерін тигізді. В. Радлов, В. Бартольд, С. Малов, П. Мелиоранский және Л. Гумилевтің еңбектерінде түркі халықтарының арасында тек қазақ халқы ғана түркі тілі мен мәдениетін таза қалпында сақтап қалған деп жазады. Сондықтан түркілердің мәдениеті мен рухани байлығы бізде жалғасын тауып, сақтап қалу өте маңызды.

Олжас Сүлейменов жазғандай: «Біз халқымыздың тарихы мен мәдениетіне қызмет етуіміз керек. Ежелгі түрік жазбаларының құпиясын тереңірек және белсенді зерттеп білуіміз керек. Себебі бұл жазбалар халқымыздың рухани қазынасын сақтап қалған». Шынында да ата-баба сөзі бізге қамшыдай қатты тиеді. Күлтегінге арналған ескерткіште де түркілер ұрпақтарының рухани мықты болуына шақырады.

IX ғасырдың басыда арабтар Орталық Азия халықтарын жаулап алғаннан кейін, мәдениеті талқандалып, түркі халықтары қолданған әліппелер, жазу-сызулар мүлде жойылады да, олардың орнына араб тілі, араб әліппесі, араб мәдениеті таратылады.

Түркілердің негізгі діні наным-сенімдері Тәңірге (Аспанға) және жер-Анаға табыну болды. осы қос құдіретті күштердің ішінде негізгі орынды Тәңір алды. Тәңірдің қолдауымен қағандар билік етіп, «Көкте туылғандар» деген атақ алды. Білге қаған өзінің естелігінде таққа отырған сәтін былай суреттейді: «Түркі халқының атағы мен абыройы жойылып кетпес үшін Аспан менің әкем қағанды және анам-қатунды билікке отырғызды. Қағандарға мемлекетті басқару құқығын

берген құдіретті Аспан түркі халқының даңқын көтеру үшін мені таққа отырғызды», - деп жазады. Білге қағанның бұл үндеуінен түркілердің Тәңірге үлкен сенім артатынын көруге болады. Сонымен қатар, түркілер отбасының тыныштығы мен балаларға қамқорлық жасаушы әйел құдай Умайға сыйынды. Умай түркілердің барлық бастамаларында қамқор көрсетіп, қолдап отырғанын біз Тоныкөкке арналған ескерткіш тастан көре аламыз. Мұнда сәтті аяқталған соғысты суреттеген кезде «Аспан, Умай және қасиетті Жер-Ана бізге жеңісті сыйлады» - деп жазылған. Бұдан біз түркілердің қасиетті Аспан, Умай және Жер-Анаға деген сенімдерінің зор болғанын және оларға шексіз табынатындарын көре аламыз. Сонымен бірге, түркі тайпалары Хангай тауларын да ерекше пір тұтқан. Бұл таулар қаған ұрпақтарын қолдап-қоршап жүретініне түркі халықтары сенетін. Себебі аңыз бойынша Хангай тауларында ана қасқыр түркілердің атасын дүниеге әкелген. Сол себептен мұнда қағандар арнайы келіп, құрбандық шалатын. Түркілердің сенімі бойынша, ормандар мен тауларды көптеген рухтар паналайды және оларға құрбандық шалу арқылы мейірімдеріне ие болу керек деп сенді. Түркілер адамдар қайтыс болғаннан кейін, олар жер асты патшалығының патшасы Әрклингтің билігінің астында болатынына сенді. Бұл наным-сенімдер барлық түркі тайпаларына бірдей ортақ болды. Бұл мәліметтерді біз араб және парсы тарихи шығармалардан да көре аламыз. Түркілердің наным-сенімдері туралы араб географы ал-Макдиси (X ғ.) «Түркілер Көкте бір ғана Тәңір бар деп сенеді», - деп жазады /4/.

VI-IX ғасырлар аралығында түркілер буддизмді, манихей ілімін, христиан дінін, ислам дінін өзіне қабылдайды.

Буддизм басқа діндерге қарағанда Түрік қағанатының билеуші топтарының арасында үлкен құрметке ие болып, кеңірек тарайды. Бұғыт жазуынан (VI ғ.) біз Таспар қағанның кезінде ол буддизмді мемлекеттік дін ретінде енгізуге тырысқанын көре аламыз. Ол үнді уағыздаушысы Чинагуптаны шақырып, буддизм ғибадатханасын орнатып,

буддизм дініне сенушілер қаумын ашады. Қытай жылнамаларында Таспар ауыз бекітіп, буддизмнің тиымдарын орындады», - деп жазылған [3, 95 б.]. Оның сарайында соғдылық буддистер де тұратын. Буддизм енисей қырғыздарына да үлкен әсерін тигізеді, қырғыз ханзадаларының бірі буддизм дінін қабылдап, монахқа айналған және Шығыс Түркістанның будда ғибадатханаларының біріне көшіп барып тибет тілінен түркі тіліне буддизм сөрелерін аударғаны мәлім. Қазіргі Оңтүстік Қазақстанда түркі тілінде буддизм қағидалары жазылған қола айна табылды. Дегенмен де түркі халықтарының арасында тек ұйғырлар ғана буддизмді мемлекеттік дін ретінде қабылдап, Үндістанда, Тибетте, Шығыс Түркістанда жазылып, түркі тіліне аударылған бай рухани мұраға ие болды.

Сонымен қатар, түркі халықтарына Манидің (Сәуле устазы) Иранда қалыптастырған манихей ілімі де тарайды. Бұл ілім жарық пен қараңғылықтың мәңгі күресі мен талас-тартысын уағыздайды. Манихей ілімі адамдардың сиынуы арқылы, адамдардың рухында жарық бөлшектерін босату арқылы адам өзге әлемде жан құтқарылуына қол жеткізе алатынын уағыздайды. Манихей ілімі Орталық Азия халықтары арқылы Қытайға таралады. Манихей ілімі мен несториан іліміне сенуші ұйымдар VI-XI ғасыр уақыт аралығында Орталық Азияда кең етек жаяды. Манихейлік «Екі негіздің қасиетті кітабында» алтын қала Аргу-Талас қаласы туралы, сондай-ақ басқа да Орталық Азия халықтарының қалалары туралы мәліметтер кездеседі. Бұл қалаларда көптеген манихей ғибадатханалары тұрғызылған. Сондай-ақ Тараз маңында зороастризм дініне сенушілердің қабірлері табылған. Бұдан Орталық Азия халықтарының діни наным-сенімдерге бай болғанын көре аламыз.

Түркілер әлем өркениетінің дамуына үлкен әсерін тигізді. Ұлы даланың қатаң табиғи жағдайларында өмір сүргендіктен, табиғи орта түркілерге жаңа киім-кешек түрлерін шығаруға түрткі болды. Олар ең алғаш рет жаңа заманда әрбір мәдениетті адамның киюге тиіс шалбарды ойлап

тапты. Сондай-ақ, жылқыны қолға үйретіп, жылқының асыл тұқымдарын өсіріп шығарды. Жылқы түркілердің негізгі шаруашылық түріне айналып, түркілер ер тоқым мен үзеңгіні ойлап табады. Сонымен қатар, түркілер екі шекті музыкалық аспаптарды ойлап тапқан. Бұл олардың табиғаттағы екі негізге сенуінен байланысты болатын.

Түркілер тұратын жерлердің табиғат жағдайының әр түрлі болғанына байланысты, айналысатын шаруашылық түрлері де әр түрлі болды. Мәселен Алтай, Еділді мекендеген түркілер мал шаруашылығымен айналысып, көшпелі өмір салтын жүргізсе, ал Орталық Азияның оңтүстігін, яғни, Сырдарья мен Амударья арасында өмір сүрген түркілер негізінен егіншілікпен айналысты.

Түркі халықтарының мәдени дамуы Ұлы Жібек жолының дамуымен тығыз байланысты еді. V-VII ғасырларда Ұлы Жібек жолы бойында түркілердің Ерқорған, Пенжікен сияқты қалалары бой көтерді. Бұл қалаларда темір мен ыдыс-саяқ жасайтын шеберханалар табылды. Бұның өзі түркілердің өте өнерлі болғанын және материалдық мәдениетінің жоғары дәрежеде дамығанын дәлелдейді.

Ұлы даланың қиын табиғи жағдайына төзген түркілер, өте байсалды, еңбексүйгіш, қиындыққа төзімді, әрі аң аулауға икемді қасиеті болғандықтан өте сақ болды. Кейбір ғалымдар «түркі» сөзінің мағынасы төзімді, қайсар дегенді білдіреді деп есептейді.

Көп ұзамай, түркі тайпалары кең байтақ Еуразия даласына ие болды. Қағанаттың шығыс бөлігі Қытай империясының солтүстік шекарасына, ал батыс шекарасы Крымға тірелді. Бірақ Қытай империясының Түркі қағанатының ішкі істеріне араласып, іріткі салуына байланысты, түркі қоғамында араздық пен алауыздық пайда болды.

Ішкі алауыздықтан Түркі қағанаты Шығыс Түрік қағанаты және Батыс Түрік қағанаты болып екіге бөлінеді.

Түркі қағанаты негізінен мал шаруашылығымен айналысты, бірақ жер өңдеп егіншілікпен де айналысатын. Металл өңдеу өндірісінің және сауданың

дамуына байланысты, VII-ші ғасырдың аяғынан бастап түркі қағандары Тараз, Суяб, Отрар қалаларында теңгелер шығара бастады.

Сонымен қатар, әр түрлі алтын сырғалар мен алқалар, білезіктер жасалды. Бұған түрік қағандарының қабірлерінен табылған түрлі әшекей бұйымдары айғақ бола алады.

Түркі ханшайымдарының әсем әшекейлері мен сәнді киімдері келген қонақтардың көздерінің жауын алатын. Бұған төмендегі суреттер күә бола алады.

VII-XII ғасырларда Орталық Азия халықтарының архитектурасының қалыптасу процесі жүріп жатты. Орталық Азияның архитектурасы жоғары дәрежеде дамыған қалалардың ішінде Жетісу қалаларын айта аламыз.

Жетісуда VII-XI ғасырларға жататын табылған қалалар көшпелі халықтың бір бөлігінің отырықшы өмірге көшкеніне дәлел болады. Мұндай қалаларға Исфиджаб, Отырар, Науакет, Суяб, Құлан, Мерке жатады. Сонымен қатар, қағандар қоныстанған қалалар белгілі: Сауран, Баласағұн, Суяб және басқа қалалар. Олар камалдан, рабадтан және шахристаннан құралды. Қалаларда су құбырлары және суаттар көп салынды. Бұның өзі егіншіліктің дамығанын көрсетеді. Ортағасырлық архитектураның ескерткіші ретінде екі қабатты Баба-ата камалын қарастыруға болады. Оның биіктігі 6 метрге, ал ауданы 240 м/2 жеткен. Квадрат пішінді салынған камал алтын күмбездермен көмкерілген. Ұлы Түрік қағанатының жауынгер бейнесін жасау өнері шырқау шыңына жетеді.

Жоғарыда көрсетілген түрік жауынгерінің бейнесінен біз, түркілердің қолданған қару-жарақтары мен киген киімдерін көріп, түркілердің жалпы қандай болғанын елестете аламыз. Атпен еркін шауып келе жатқан жауынгердің бейнесі түрік әскерінің жоғарғы рухының болғанын көрсетеді.

Түркілердің құрамында әр түрлі тайпалар болғандықтан, әрқайсысының мәдени ерекшеліктері бірігіп, бұл қосындыдан біртұтас түркі мәдениеті құралды. Жерлеу рәсімінде де біршама

айырмашылықтар көрініс тапты. Мәселен кейбір түркі тайпалар мәйітті өртеп, күлін көмген жерге биік тас бағана тұрғызатын. Ал кейбір түркі тайпалары қайтыс болған адамды атымен бірге көметін оған Құдырге қорғаны дәлел бола алады. Қытай жылнамаларында түркілердің жерлеу рәсімі былай суреттеледі: «Өлген адамның мәйіті киіз үйге жайғастырылады. Үй ішіндегілер мен жақын туыстары құрбандыққа мүйізді ірі қара, жылқы, шалып, дауыс сала үйді айналып, жоқтау айтады. Теміртекпен беттерін жыртады. Қан мен жас қосыла төгіледі. Жоқтау рәсімі жеті реттен кейін аяқталады. Содан кейін күннің сәтін таңдап, мәйітті атының үстіне қойып өртейді де, сүйек күлін жиып алып жерге көмеді. Қабір басына белгі ретінде қада орнатылады. Оның үстіне үй тұрғызылып, үйдің ішінде өлген адамның бейнесі және оның тірі кезінде өткерген шайқастарын баяндалған суреттер салынады. Ол бұрын бір адам өлтірген болса, онда бір тас қойылады. Кейбіреулерінде ондай тастар жүзге, тіпті мыңға жетеді» - деп жазылған /3, 67/.

Түркі тайпалары құрған Қарахан мемлекетінің орталығы Самарқан қаласы болады. Самарқанда Орталық Азиядағы бірінші медресенің Сатұқ Богра ханның медресесінің қалдықтары табылды. Бұхарада Калян минареті, Қашғарда Жүсіп Баласағұнның мавзолейі және Сатұқ Богра ханның комплексі табылған. Ислам дінінің Орталық Азияда таралуынан кейін мешіттер, медреселер, моншалар көптеп салынып, Орталық Азияның архитектура өнеріне елеулі әсер етті. Енді қаланың орталығы ортасында мешіті бар алаң саналды. Сонымен қатар, су құбырларының салынуы қалалықтардың материалдық өмірін едәуір байытты. Ислам дінінің кең етек жаюына байланысты, шіркеулер мешіт болып өзгертілді.

Жалпылай айтқанда, VII-XII ғасырлар аралығында Орталық Азия халықтарының бір бөлігі көшпелі өмір салтын жүргізіп, бір бөлігі отырықшы өмір сүреді. Отырықшы халықтар бай материалдық мәдени мұра қалдырады. Оларға мавзолейлер мен мешіттерді, сонымен қатар, архитектура ескерткіштеріне обаларды да

жатқыза аламыз. Оларға кеңгір өзенінің маңында табылған Домбауыл, Көсүй тас, Қара-дынғ, Үй-тас, Жанай, Бесқамыр, Деңгек сияқты обаларды айтуға болады.

VII-XII ғғ. Орталық Азияның архитектурасының дамуы, Орталық Азия халықтарының архитектура өнерінің негізін қалады. Осы кезде құрылыста күйдірілген кірпіш қолданылып, үйлер орнаментпен безендірілді. Сонымен қатар, Бабаджанхатун мавзолейін, Сарашан Қоса мавзолейін, Айша-бیبі мавзолейін де ортағасырлық архитектураның ең жарқын үлгілеріне жатқызуға болады. Олар өсімдіктер мен геометриялық фигуралардың күрделі суреттерімен безендірілген. Түркілердің қошқар мүйіз орнаменті өте әйгілі болды. Қарахандар дәуірінің архитектурасының көрнекті үлгісі ретінде Айша-бیبі мавзолейін атауға болады. Мавзолей төрт бұрышты салынып, терракоталық плиталардан құралған.

Ислам діні Орталық Азияға таралғаннан кейін, көптеген медреселер, мешіттер, ақсүйектерге арналған мазарлар, моншалар, ал көшпелілер даласында Сардоптар (құдықтарға арналған құрылыстар) салына бастайды.

Орталық Азия көркем өнері аңыздар мен батырлар жырларынан сусындап, терекше сұлулығымен көз тартады.

Ұлы Жібек жолында әр түрлі мәдениеттердің тоғысуынан керемет монументтік ескерткіштер пайда болады. Декоративтік көркемөнердің керемет үлгілеріне Орталық Азиядағы Балалық тепедегі орнаменттер және Жумалық тепедегі ағашқа ойып жасалған орнаменттер бола алады. Бұхара маңындағы VI-VIII ғасырларға жататын Барахине сарай комплексінің өрнектері ортағасырлық адамдардың ойының жүйріктігінің дәлелі бола алады. Сондай-ақ, Самарқан билеушілерінің сарайындағы әшекейленген оюлар Орталық Азияның ортағасырлық мәдениетінің өте жоғары дәрежеде дамығанын көрсетеді. VII-VIII ғасырларда архитектуралық декордың ерекшелігі әр түрлі оюлардың, жапырақ бөліктерінің, жүзім жапырақтарының, түйелер бейнелерінің пайдалана бастағанын көре аламыз. Сонымен қатар, сарай өміріндегі маңызды

оқиғаларды қабырға суреттерінде бейнеленуі бізді сарай өмірінің қызықты оқиғаларымен таныстырады. Шеберлердің сәндікке, әсемдікке талпынуын олардың әр-түрлі аң-құстардың бейнелерімен сарай қабырғаларын әшекейлеумен де көре аламыз. Сонымен қатар, архитектуралық безендіруде геометриялық торлардың көптеп қолдануы байқалады. VII-XII ғасырлардағы Орталық Азия қалаларында қала құрылысының дамып, патша сарайларының, үйлердің өрнектермен безендіріле бастағанын көптеген ескерткіштер дәлелдей алады. Әр түрлі өрнектердің тамаша үлгілерін біз Шах Фазиель мавзолейінен (оңтүстік Қырғызстан), Самарқандтағы Шахи-зінде құрылысынан, Бұхарадағы Калян минаретінен, Бұхарадағы Намазгох және Магоки Аттария мавзолейлерінен көре аламыз. Сонымен қатар, Орталық Азия архитектурасында арыстандар мен грифтердің бейнелері қолданыла бастағаны байқалады.

Ислам дінінің Орталық Азияда таралуы әр түрлі күмбездер мен мешіттердің салынуына алып келді. Ислам дініндегі жұлдыздар мен Айға табынуы ислам бейнелерінің декоративтік өнерде жиі қолданылуына алып келді. Жаңа стиль көркемөнердің барлық түрлерінде, әсіресе архитектура мен бейнелеу өнерінде көрініс тапты. Ислам дінінің таралуы араб жазуының таралуына және қабырғаларда араб жазуларының жазыла бастағанына әсер етті. Түркілердің мүсін өнері мүсіншілердің өздеріне тән терең ойларының сипатын көрсетеді. Түріктердің тас мүсіндері ежелгі түркілердің космогониялық концепциясын бейнелейді. Тас мүсіндер түркілердің әлем туралы Аспан-Жер-Тозақ түсінігін бейнелеген. Мүсіндерді қоршап тұрған қоршау төрт бұрышты болып келуі, жер бетінің төрт бұрышын бейнелейді. Осылайша қоршауы бар тас мүсіндер әлемді бейнелеген. Түркілер көбінесе ер адамдардың мүсіндерін жасайтын, бірақ әйел адамдардың мүсіндері де кездеседі. Бұл мүсіндер стилистикалық жағынан әр түрлі болып келеді. Мүсіндердің жүздерінде қоршаған ортаны, өмірдің мәнін түсінген ойлардың

ізі көрінеді. Мүсіндердің беттерінің домалананып келуі қоршаған кең-байтақ даланын қысымын көтеруімен байланысты болды.

Түркілердің дүниетанымы, еліне деген махаббаты, кішіпейілділік, намысшыл қасиеттерінің болғандығы қазірдің өзінде халқымызға үлгі болуға тұрарлық деп батыл айта аламыз.

1 Мұратхан, Ғ. Қазақтың көне тарихы. - Шыңжаң: Халық баспасы, 1987. - 131-132 бб.

2 Сартқожаұлы, Қ. Байырғы түрік жазуының генезисі. - Астана: Арыс, 2007. - 44-56 бб.

3 Ахметұлы Ш. Ұлы Түрік қағанаты (Қытай деректері мен түсініктер) Үрімші (КХР). - Шыңжаң Жастар-өрендер баспасы, - 2006. -

598 б.

4 Кляшторный, С.Г., Сұлтанов, Т.И. Летопись трех тысячелетий. - Алматы: Рауан, 1992. - С. 87-96.

В статье говорится о культурном развитии тюркского каганата и его влиянии на культуру империи Тан. О том, как культурные взаимоотношения и взаимовлияния Китая и тюрков повлияли на расцвет и обогащение культур.

This article is about cultural development and influence of Turkish kaganat on the culture of Tan Empire. It is about cultural interrelations and mutual influence between China and Turks.

Ж. Есеналиева

АРАБ ТІЛ БІЛІМІ ДӘСТҮРІ ЖӘНЕ АРАБИСТИКАДАҒЫ САЛҒАСТЫРМАЛЫ ТИПОЛОГИЯНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ АСПЕКТІЛЕРІ

Арабтар - дүние жүзі ғылымы мен мәдениетінің дамуына елеулі үлес қосқан халықтардың бірі. Олар тіл ғылымының дамуында да елеулі рөл атқарды. Араб тіл білімінің дәстүрі - VIII-XIV ғғ. Араб халифаты мәдени аймағында туып қолданылған тілді зерттеу дәстүрі. Араб халифатындағы тіл білімінің пайда болуы, қалыптасуы және дамуы 632 жылы әскери-діни сипаттағы Халифат мемлекетінің құрылуынан басталады. Араб тіл білімі дәстүрінің негізі тек араб тілінде жазылып, классикалық араб тіліне арналған ғылыми трактаттарда салынған. Бұл - бүкіл Аравия жарты аралындағы тайпалар үшін ортақ тілдің (койне) қажеттегі күшейген, Құран тілін оқыту, оның тазалығын сақтауға ерекше көңіл бөлінген кез еді.

Зерттеушілердің пікірі бойынша, араб лингвистикасының пайда болуы мен дамуының екі практикалық негізі бар: 1) Құранның халыққа түсініксіз болып бар жатқан тілін және араб тілінің диалектілерінің арасындағы айырмашылықты жақындату, 2) Басып алған елдерге мұсылман дінін енгізіп, араб тілін сол елдердің ресми және ғылыми тілі ету /1, 30/.

Арабтарда тіл туралы ғылымдардың дамуына шынында да себеп болған нәрсе ертедегі Индиядағы сияқты, діни тіл мен ауызекі сөйлеу тілінің айтарлықтай алшақтай бастауынан болу керек.

Бұған қоса, мұсылман дінінің әсері ерекше болды. Арабтар көрші елдерді өздеріне қаратып, ислам дінін күшпен таратып отырды. Ал ислам дінінің құралы - Құран. Оны басқа ел адамдарына үйретіп, оқыту үшін де тіл ғылымын дамыту керек болды.

Мұның үстіне араб тілінде диалектілер көп еді. Әдеби тіл мен ауызекі сөйлеу тілінің арасындағы алшақтықтың негізгі тарихи себептерін талдай келе мынаны есте ұстаған жөн: жазба тілдің нормалары жасалған дәуірде-ақ ауызекі тіл жазба тілге негіз болған исламға дейінгі поэзия тілі мен Құран тілінен айырмашылығы болатын. Одан басқа жазба тіл ауызекі тіл сияқты тез дамыған жоқ. Араб диалектілерінің дамуы тоқтамады, ал арабтың жазба тілі арасындағы алшақтық ұлғая түсті. Ақырында жазба тіл мен ауызекі тілдің айырмашылықтарын одан әрі тереңдете түсуге себеп болған нәрсе - араб елдері жаулап алған елдер тілдерінің ықпалы. Жаңадан бағындырылған елдер-